

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
NÉPRAJZTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
MAGYAR ÉS ÖSSZEHASONLÍTÓ FOLKLORISZTIKA PROGRAM

A DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Ifj. Dr. Kaán Miklós

**A FOGGYÓGYÍTÁS MAGYAR
HAGYOMÁNYAI A FORRÁSOK ÉS A SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN**

Témavezető: Dr. habil. Deáky Zita

1. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMÁJA, CÉLJA, MÓDSZEREI, FELÉPÍTÉSE

1.1. Az értekezés témája és célkitűzései

A disszertáció **célja** a hagyományos, magyar népi foggyógyítás tudásanyagának feltárása, a foggyógyítás történetének, helyzetének nyomon követése a honfoglalás korától napjainkig, kiterjesztve a kutatást a Kárpát-medencei magyarság egészére.

A **népi foggyógyítás történetét** hazánkban eddig nem dolgozták fel. Születtek olyan munkák (Oravecz Pál¹, Huszár György², Forrai Judit³, Péter Mihály⁴), melyek a magyar fogorvoslás történetével foglalkoztak, ezek azonban elsősorban az általános, „hivatalos” fogorvoslás történetét kutatták, és csak elszórtan tartalmaztak adatokat a népi foggyógyítással kapcsolatban.

Munkámban igyekeztem meghatározni a középkori, újkori foggyógyításban részt vevő **gyógyítók**, „specialisták” körét. Kutattam, gyűjtöttem és rendszereztem a fogak gyógyítása során alkalmazott **materia medicát** – legyenek bármilyen eredetűek is a felhasznált szerek – valamint mindazokat a módszereket, eljárásokat, eszközöket, szokásokat, **kezelési** lehetőségeket, amelyeket az elmúlt évszázadokban Magyarországon alkalmaztak a fog- és szájüregi betegségek kezelése során. Kísérletet tettem annak a felderítésére, hogy milyen volt a „racionális”, illetve „irracionális, mágikus” beavatkozások aránya; hogy mi volt a kimenetele a fogászati betegségeknek, illetve kezeléseknak; hogyan ápolták, védték az emberek fogaik épségét, egészségét; mennyire tekintették fontosnak korábban a fogazat esztétikai, az archarmóniát jelentősen befolyásoló szerepét; tettek-e azért valamit, hogy fogaik szabályosak és szép fehérek maradjanak.

Foglalkoztam azzal a kérdéssel is, hogy a régi gyógymódok közül milyen elemek kerültek be vagy esetleg kerülhetnének még be (akár megváltozott formában is) a mai, orvosilag elismert gyógymódok közé.

1.2. Az értekezés módszertana

A disszertáció elsősorban a foggyógyítással kapcsolatos írásos emlékek, szakirodalmi források, néprajzi gyűjtések anyagainak felkutatására, összegyűjtésére, áttekintésére, feldolgozására épül.

1.2.1. Munkám során igyekeztem felkutatni a témámhoz felhasználható eredeti forrásokat: a **XVI-XIX. századi kéziratokat és nyomtatványokat**, orvosló- és füveskönyveket, receptgyűjteményeket, leveleket, kódexeket stb. Áttanulmányoztam reprintkiadásokat, orvosi topográfiákat, megyei főorvosi jelentéseket, disszertációkat is.

¹ Oravecz P. 1958.

² Huszár Gy. 1965.

³ Forrai J. 2005.

⁴ Péter M. 2006.

Felhasználtam (elsősorban) az Országos Széchenyi Könyvtárnak, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának, illetve a Kézirattár és régi könyvek gyűjteményének; a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárnak, az ELTE Egyetemi Könyvtárának, a Semmelweis Egyetem Központi Könyvtárának, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárnak, az ELTE Folklóre Tanszék Könyvtárának és a Néprajzi Múzeum Könyvtárának anyagait, s igen kis hányadban a Magyar Országos Levéltárnak a dokumentumait is. Ezekben összesen 46 olyan (részben eddig még fel nem dolgozott) orvosló könyvet, receptkönyvet és házi mindentudót találtam, melyben a népi foggyógyítással kapcsolatos adatok is szerepelnek.

1.2.2. Törekedtem az **etnomedicina szakirodalmának** minél teljesebb körű áttekintésére, feldolgozására is, melynek során több száz cikket, közleményt olvastam végig. A népi foggyógyítással és általában véve a fogakkal összefüggő adatok ugyanakkor nem kizárólag a népi gyógyítással kapcsolatos munkákban lelhetők fel. Sok esetben egy-egy tájegység néprajzát, szokásait, jellegzetességeit leíró tudományos munkák vagy a néprajz más területeivel foglalkozó dolgozatok (igézések, hiedelmek, babonák, mondókák, szólások stb.), esetleg a hétköznapi falusi élettel, (gyógy)növényekkel, állatokkal, háztartási szokásokkal kapcsolatos kutatások is szolgálhatnak értékes adalékokkal.

A szakirodalomból nem kizárólag az ismertebb folyóiratok, periodikák cikkeit tanulmányoztam át, hanem számtalan helyi, alkalmi (részben határon túli) kiadvány anyagát is átnéztem.

1.3. Az értekezés felépítése

A disszertáció első két fejezetét: a Bevezetést és a Forráskutatást követi a foggyógyítás általános történetét feldolgozó (3.) rész. Az általános fogorvoslás történetét részletesen kidolgoztam, munkámba azonban csak azokat a részleteket vettem be az ókori, középkori stb. fogorvoslás történetéből, amelyek valamilyen módon közösek vagy összefüggésbe hozhatók a magyar foggyógyítás hagyományaival. A disszertáció 4. fejezete a magyar fogorvoslás történetét tárgyalja. Az 5. fejezet a fogfájás (feltételezett) okairól szól. A disszertáció második része (6–12. fejezet) a fog- és szájbetegségek gyógyításával foglalkozik.

Munkám legterjedelmesebb fejezete (6. fejezet) a fogszuvasodásról, a fogfájásról, illetve annak gyógyításáról szól. Az alkalmazott gyógymódokat a fogfájás kezelése kapcsán a gyógyszerek minősége, természete alapján veszem számba: növényi gyógyszerek (a népi gyógynövényhasználat sajátosságaival egyetemben), állati eredetű szerek, vegyi és ásványi anyagok, olajok stb. (Természetesen számos olyan népi „orvosság” ismeretes, amely többféle összetevőt is tartalmaz, sok esetben pedig a gyógyszerek és a mágikus elemek keverednek.).

Külön foglalkozom azokkal a szerekekkel, amelyeket nem a szájüregben vagy az arcon kell alkalmazni, hanem más testrészeken (csukló, nyak, fül stb.; 6.4.). A 6.5. fejezet szól a foghúzásról és más sebészeti beavatkozásokról. Érdekesek a fogfájás gyógyításának egyéb gyógymódjai is (6.6.), amelyek a korábbi fejezetek egyikébe sem sorolhatók be, például: köpölyözés, fürdő stb.

A 7. részben a gyermekek fog- és szájüregi panaszait, illetve azok kezelését dolgoztam fel. A gyerekkori fog- és szájbetegségek és a hozzájuk kapcsolódó terápiás megoldások ugyanis számos, a felnőttekétől jelentősen különböző sajátossággal, jellegzetességgel bírnak. Így például a fogak áttörésével, a fogváltással, a szájpenésszel stb. kapcsolatos adatok sok érdekes információt tartalmaznak.

Dolgozatom következő fejezete a szájüregi betegségek másik nagy csoportjáról, az ínygyulladásról és a száj egyéb lágyrészeinek gyulladásáról szól (8.).

Külön fejezetet szenteltem (9.) a fog- és szájüregi betegségek mágikus, szakrális gyógymódjainak. Itt azokat az eljárásokat igyekeztem összegyűjteni, amelyeknél elsősorban a szavak, imák, cselekedetek, cselekvéssorok, szentelmények stb. jelentették a gyógyítás fő eszközét, még akkor is, ha esetleg valamilyen (gyógy)szer is szerepel a „receptekben”.

A disszertáció további fejezeteiben más, ritkább fog- és szájüregi betegségekről esik szó, így a mozgó, „ingó” fogakról (10.); a nyelv alatti béka gyógyításáról (11.); a fekete, elszíneződött fogakról (12.); a szájbűz megszüntetéséről (13.) és a nyelv betegségeiről (14.).

A 15. fejezetben arra a kérdésre kerestem választ, vajon miképpen gondozták, s tisztították-e egyáltalán fogaikat az emberek az elmúlt évszázadokban? Mit tettek a száj és a fogak hosszú távú egészsége érdekében?

Munkám záró fejezetében a magyar népi foggyógyítás sajátosságait, jellemző vonásait foglalom össze, mintegy szintézisét adva mindannak az ismeretanyagnak, tudásnak, amely a magyar nép körében a szájüreggel, fogakkal kapcsolatban felhalmozódott, és amely tudás – úgy tűnik – napjainkban egyre inkább feledésbe merülni látszik.

2. A KUTATÁS EREDMÉNYEI

2.1. Munkám során összegyűjtöttem és rendszereztem az elmúlt évszázadokban, Magyarországon a fog- és szájüregi betegségek gyógyítása során felhasznált **materia medicát**, valamint az alkalmazott **kezelési eljárásokat**, módszereket. Nem elsősorban a „hivatalos orvoslás” adatait kutattam, inkább a mindennapi életben alkalmazott, hagyományos, népi gyógymódok tudásanyagára voltam kíváncsi.

Nem kizárólag a betegségek kezelésével foglalkoztam, hanem igyekeztem megvilágítani a terápia háttérében álló (feltételezett) okokat, elméleti megfontolásokat, hiedelmeket, babonákat stb., bármilyen eredetű elképzelésről is legyen szó.

A feltárt és feldolgozott adatok tekintetében, úgy érzem, munkám hiánypótló szerepet tölt be, mind az etnomedicina, mind a fogorvostörténet szempontjából.

2.2. A feldolgozott adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a foggyógyítás hagyományvilágában a 18. század végéig (de még inkább a 19. század közepéig) **nem különült el élesen egymástól a népi és a „hivatalos” fogorvoslás tudásanyaga**, s ugyanez mondható el a gyógyítás során alkalmazott módszerekről és gyógyszerekről is. Nagyjából ugyanazokkal a(z) elsősorban) növényi eredetű (gyógy)szerekkel gyógyítottak falun, városban; tanult doktorok, falusi gyógyítók, vándorkuruzslók. A gyógyítás ismeretanyaga, elméleti alapjai sem igazán különböztek az ország különböző részein élő, különböző rendű-rangú, anyagi helyzetű emberek között.

A források alapján világosan követhető volt az a folyamat is, mely a tudós orvoslás és a népi gyógyítás összefonódásától, egymásra rétegződésétől elvezetett **a tudós orvoslás** (a 18. század folyamán már megkezdődött) **19. század közepétől megfigyelhető határozott elkülönüléséhez**; melynek során a tudós orvoslásból egyre inkább elmaradtak a népi elemek. Amíg a „hivatalos” orvoslás egyre inkább önálló utat járt be a 19. század közepétől, addig vidéken, a falvakban, az „egyszerű emberek” között tovább működtek a falusi foghúzó, népi gyógyítók, kuruzslók, füvesek, hagyományos gyógymódok – ahogy ezt számtalan 19–20. századi gyűjtés, tanulmány bizonyítja.

Bár a fogorvoslás jelentős fejlődésnek indult a 19. századtól, és egyre inkább elkülönült a hagyományos népi foggyógyító gyakorlattól, bebizonyosodott az is, hogy **a magyar népi foggyógyítás története egységes, folyamatos rendszert alkotott szinte a 20. század végéig.**

Már Hoppál Mihály megállapította, s a jelen kutatások is azt igazolták, hogy a 16–18. századi orvosi könyvek, receptkönyvek, orvosló könyvek, házi mindentudók gyógymódjai, gyógyszerei nagyfokú egyezést mutatnak a később (esetenként a huszadik században) használatos népi gyógyító módszerekkel, s ugyanez az állandóság jellemzi az alkalmazott orvosságokat is⁵.

Hozzá kell tenni azonban a fenti megállapításhoz, hogy **a népi foggyógyítás gyakorlata, hagyományai egyre szűkülő körben, egyre kisebb területen maradtak fenn.** A fogorvosi ellátás országos rendszerének kiépülése következtében ugyanis egyre többen fordultak vidéken is fogorvoshoz, így a népi gyógymódok fokozatos feledésbe merülése már a múlt század közepén megindult. A népi gyógyítás néhány eleme mára már inkább csak az idős korosztály emlékeiben él, nagyjából a határon túli magyarság körében. (L. Danterné, Kótyuk Erzsébet és mások gyűjtéseit.)

⁵ Vö. Oláh 1956. 84; Hoppál M. 1990. 703.

Magam is próbálkoztam az ország több területén (a Balaton mellékén, a Nyíregyháza és Sopron környéki falvakban) gyűjtést végezni, de nagyon kevés (idős) embertől kaptam csak értékelhető válaszokat. Fogfájásra csupán az alkoholos – elsősorban pálinkás – borogatást vagy öblögetést és a lyukas fogba szegfűszeg helyezését említették, mint ismert gyógymódot. Foghúzások után, ha a húzás helye fájdalmas és nehezen gyógyul, még ma is ajánlják néha a sós kamillával történő öblögetést.

2.3. A feldolgozott adatok bizonyítják, hogy a népi foggyógyítás 16–20. századi elvei és módszerei évszázados, sőt bizonyos esetekben (pl. fogféregelmélet, füstölés, ráolvasás, analógia, a betegség átvitele stb.) évezredek hagyományokon alapulnak. A feltevések szerint a babiloniaktól származó fogféregelmélet például több ókori népnél ismert és elfogadott volt, (például az egyiptomiaknál, a görögöknél, a rómaiaknál stb.⁶), de a fogféreg a középkorban és az újkorban is a leggyakoribb magyarázata volt a fogfájásnak.

A fog- és szájbetegségek egyéb okai is éltek a néphitben az ókortól napjainkig, például a vér megromlása, a meghűlés, a hideg, meleg és savanyú ételek fogyasztása stb. Néhány betegség azonban (például az éles rezgések hatása) nyilvánvaló, hogy külföldi munkákból került be egy-egy magyarra fordított orvosló könyvbe, de egyébként soha nem fordult elő a népi gyógyításban.

A fog- és szájbetegségek gyógymódjainak (füstölés, párolás, beöntés, köpölyözés, érvágás, purgálás, kenés, fürdő, piócázás, diéta, a fog kiégetése stb.) és gyógyszereinek egy része is öröklődött évezredekken keresztül.

Számos gyógyító anyag, gyógyszer évszázadokon keresztül használatos volt Európában és Ázsiában is. Például a beléndek, a fokhagyma, a hagyma, az aloe vera, a gyömbér, a bors, a szegfűszeg, a székfű, a torna, az izsóp, a zsálya, az ópium, az alkohol, az ecet, a bor, a tömjén stb.; vagy például a szkompia, illetve a különféle állati részek stb. éppúgy ismert szerek voltak az ókorban, mint a 20. században.

A gyógyszerreceptek felépítése is hasonló volt évezredekken át, bár a hasonlóság ellenére a régi kéziratok orvosló könyvek receptjeinek szerkezete nem volt egységes. Az egyik leggyakoribb típus három szegmentumra bontható. Az első rész a kezdő tartomány, az iniciátor, mely általában csak a betegség vagy valamilyen gyógyhatású készítmény nevét tartalmazza, minden kóroktani, monográfiai jellegű leírás nélkül. A második, az instrukciós rész, az összetevőkről és az elkészítés módjáról ad felvilágosítást. A harmadik rész pedig (ez azonban gyakran el is maradhat) tartalmazza az úgynevezett meggyőzést, „reklámot”⁷, ami olykor a recept hasznosságát, kipróbált voltát

⁶ Ring, M. 1997. 27.; Hoffmann-Axthelm, W. 1923. 27.; Forrai J. 2005. 54.

⁷ Kuna Á. 2008. 332.

hangsúlyozza, de olykor tudósokra vagy a recept kitalálójára való hivatkozást. – Előfordul, természetesen, hogy a három rész sorrendje más.

2.4. A népi foggyógyítás gyógyszerei

2.4.1. Növényi szerek. A magyar népi foggyógyításban közel négyszáz növényt használtak valamilyen fog- vagy szájbetegség ellen. Megfigyelhető, hogy a 20. századi népi gyógyításban alkalmazott növényi eredetű szerek már a 16–17. századi receptekben is megtalálhatók voltak. Ugyanakkor, míg a 16–17. századi munkákban még hatalmas mennyiségben találhatók növényi eredetű gyógyszerek különböző szájüregi panaszokra, a 19–20. századra már jelentősen csökkent ezek száma. Ez a jelenség részben az orvostudomány racionalizálódásának és az orvosi tudás kiteljesedésének a jele, részben azonban a hagyományos, ősi gyógyító tudás egy része elvesztésének, feledésbe merülésének is.

Természetesen régen nem voltak tisztában a felhasznált növények hatásmechanizmusával, mégis rájöttek azok fájdalomcsillapító, gyulladáscsökkentő hatására. – A fokhagyma (*Allium sativum*) például nem véletlenül volt a legkedveltebb „gyógyszer”, melynek a népi orvoslás igen nagy gyógyító, megelőző és élethosszabbító erőt tulajdonított és tulajdonít még ma is⁸, hiszen bebizonyosodott, hogy igen nagy a hatásterülete, legalább huszonötféle hatóanyagot tartalmaz (az antibiotikus hatástól a vérnyomáscsökkentésig). Ugyanez mondható el a gyulladásgátló azulént tartalmazó cickafarkról és székfűről, a fitocid (antibiotikus) hatású illóolaj-tartalmú növényekről, köztük a kakukkfűről és a fenyőről is.⁹ A tannin, az alkaloidok antimikrobás, adsztringens, fájdalomcsillapító hatása is kétségtelenül jó lehetett. Stb.

A szegfűszeg ma is alkotórészét képezi több fogászati anyagnak (pl.: az Endomethason gyökértömő anyagnak) fájdalomcsillapító, gyulladáscsökkentő hatása miatt.

A növények közül több alkalmas volt idegölésre, így például a fokhagyma, a bors, a gyömbér, a tömjén, a lapu stb., sőt a vörös kaláris (korál) pora is.

Természetesen voltak hatástalan, sőt kimondottan káros, veszélyes eljárások és gyógyszerek is. Ilyen volt például a fájós fog tömjénnel, vitriollal, beléndekkel stb. való kezelése. Ezeknek az anyagoknak a szövetroncsoló hatását használták fel a fogeltávolítás megkönnyítése érdekében, Sajnos ilyenkor sokszor károsodhattak a környező fogak és szövetek is.

Mérgeket, bódító anyagokat is használtak a fog- és szájbetegségek kezelésére, melyek bizonyos esetekben a szervezet általános állapotára is hatással lehettek, ilyen volt a széles körben alkalmazott beléndek is.

⁸ Vö. Oláh A. 1986. 160.

⁹ Oláh A. 1986. 160.

Érdekesség, hogy a dohány és a különböző magas alkoholtartalmú folyadékok (sósorszesz, pálinka, kölni) használata csupán a 18. század végétől vagy a 19. századtól terjedt el igazán. (Bár bort régóta használtak, elsősorban oldószerként, illetve vivőanyagként.)

Napjainkban már csak elvétve, néhány helyen használnak növényi szereket a fog- és szájbetegségek gyógyítására.

A természetgyógyászat és a homeopátia „visszahozott” bizonyos szereket a napi gyakorlatba, de széles körű alkalmazásukról nem beszélhetünk, ráadásul a fogorvosi szakmán belül is viták vannak arról, hogy az „alternatív” gyógymódok mennyire alkalmasak fogbetegségek gyógyítására. Fogkrémek, szájvizek viszont gyakran tartalmaznak gyógynövényeket, elsősorban a nyálkahártya-betegségek kezelésére, megelőzésére.

2.4.2. Állati vagy emberi eredetű szerek. Régen előszeretettel alkalmazták a fog- és a szájüreg betegségeink gyógyítására az **állatok részeit vagy termékeit**, például: a kecske és a szarvas szarvát, a csuka fogát, a csikó fogát, a farkas fogát és állcsontját, a döglött ló fogát, koponyáját és patáját, a csikó lába körmét, a rákot, a béka lábát, a kígyó bőrét, a borjú lábát velővel, a nyúl fejét velővel, a fekete kutya szőrét, a csiga porát, a kukacot, a gilisztát, a napférget, a kőrisbogarat; a pókhálót, az ártány, jérce, ló, lúd háját, a disznó zsíráját; az eb, a juh és a kecske tejét; a kakas taréjának a vérét; különböző székleteket és elvétve vizeletet is.

Az **emberi testrészek és testnedvek** közül gyermek, nő vagy férfi kihúzott fogát, holt ember fogát. Az emberi váladékok és ürülékek közül az ember tejét, vizeletét, éhnyálát, fülzsírt.

A népi gyógyítók évszázadok óta tisztában voltak bizonyos testnedvek gyógyító hatásával, ami nyilván évezredek megfigyeléseken alapult. Az emberi és állati testnedvek ugyanis tartalmaznak olyan enzimeket és szerves anyagokat, amelyek jótékony hatással vannak bizonyos betegségekre.

Az állatok és az ember egyes testrészeinek vagy szerveinek a közvetlen alkalmazása napjainkra szinte teljesen eltűnt a gyógyítás eszköztárából. Természetesen bizonyos kenőcsök, kozmetikai szerek, homeopátiás gyógyszerek stb. alkotórészei között a mai napig előfordulnak állati kivonatok, de az a gyakorlat, hogy bizonyos emberi, állati szervek közvetlen érintkezésbe kerüljenek a gyógyítás során a beteg emberrel, napjaink modern társadalmában szinte sohasem fordul elő.

2.4.3. Ásványi és vegyi anyagok. Az ásványi és vegyi anyagok közül leggyakrabban sót, timsót, kámfort használtak, néha rézgálicot, jódtinktúrát, kályhapúdert, kerékkútolajat, kerékagyolajat, rézelejét, hamulúgot, égetett meszet, szalicilt, denaturált szeszt, sósorszeszt, választóvizet, spirituszt, kormot, koromcseppet, amerikai cseppet, vitriolt, alabástromport, kalárisport stb., sőt a puskaapor használatának elterjedése után puskaport is. A felsorolt szerek közül jó néhány toxikus hatással is bír, így alkalmazásuk napjainkban már szóba sem jöhetne.

A sónak és a timsónak valóban van érösszehúzó, konzerváló és fertőtlenítő hatása. Ennek felismerése, valamint a só gonoszűző erejében való hit is hozzájárulhatott ezeknek a szereknek az elterjedésében és gyakori alkalmazásában.

2.4.4. A gyógyítás mágikus-vallásos jellege már az ókortól él. A népi és a tudós orvoslásban is keveredtek az empírián, a nemzedékek felhalmozott tapasztalatain alapuló gyógymódok a hiedelmek, babonák, vallás diktálta mágikus-kozmikus elemekkel. Ahol a gyógyító ismeretek nem voltak eredményesek, ott gyakran segítségül hívták a démonokat, szellemeket, isteneket. Így volt ez Mezopotámiában, Egyiptomban, a görögöknél a rómaiaknál stb. éppúgy¹⁰, mint a középkori, újkori Magyarországon.

Az átkozás (melyet háromszor kellett elmondani) vagy a betegség elküldése már a babiloniaknál és a rómaiaknál is szokásos volt¹¹, akárcsak a magyarság körében.

Ráolvasással, ráimádkozással is próbáltak gyógyítani a legkülönbözőbb korokban. Hittek régen is a betegség átadásának, átvitelének lehetőségében¹². A magyar népi gyógyításban elterjedt volt a szélnek adás, víznek adás, fához küldés alkalmazása, vagy a betegség másokra történő átküldésének gyakorlata.

Szentelményekkel is gyógyítottak, de szentnek vagy mágikusnak tartott helyek, időpontok is szerepet kaptak a népi foggyógyítás hagyományvilágában.

A gyógyítás során számtalan olyan mágikus(nak tartott) hatást, szokást, eljárást, „erőt”, szimbólumot stb. felhasználtak elődeink, ahol a transzcendens tényező nem keresztény eredetű, sokkal inkább az ősi, pogány hitvilágra vezethető vissza.

Az analógia elvének felhasználása szerves része volt a magyar népi foggyógyításnak. Az „ami elrontja, meg is gyógyítja” gondolat több gyógymódnál tisztán megfigyelhető. A fogféreg által okozott fogszuvasodást például gyakran gilisztával, hernyóval, féreggel próbálták gyógyítani. – Az analógiás gyógyítás másik egyértelmű példája, amikor a fogszövetet más kemény szövettel vagy annak porával kúrálták; például csuka fogával, szarvas szarvával és különböző állati-emberi fogakkal.

Megvolt a gyógyszer más testrészen való elhelyezésének szokása is, például a babiloniaknál, a zsidóknál stb. is.¹³

Szerepet kapott a számmissztika is a magyar népi gyógyításban. A számok közül a 3, a 9 és a 7 (valamint ezek többszörösei) számítottak mágikus erejűnek.

¹⁰ Ring, M. 1997. 27; Coven-Helfland 1992. 22.; Schott, H. 1993. 32.

¹¹ Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 28.; Ring, M. E. 1997. 24.

¹² Ring, M. E. 1997. 47.

¹³ Hoffmann-Axthelm, W. 1973. 28.; Forrai J. 2003.49.

2.5. A disszertációnak (hasonlóan minden folklórkutatáshoz) **kultúrtörténeti és nyelvészeti tanulságai** is vannak. Tudomást szerezhethünk a korabeli növényekről és gyógynövényekről, a konyhai eszközökről, a mértékegységekről, a konyhai műveletekről, a gyógyszerek formájáról, az elkészítés módjáról stb.

Néprajzi, nyelvészeti, orvosi szempontból is igen lényegesek a fog- és szájbetegségek elnevezései: ajak hasadása, baba 'pokolvarr', béka, csőfekély, ebfing, fakadék, falat, falatka, fekély, fogaknak borköve, fog gyötrelme, foghús gyulladt csomója, foghúsnek taplós húsa kinövése 'epulis', fogkitörés, fognak ingása, fognak csontfenéje 'caries', fog vályújának vérfolyása, fokadék, himlő a szájban, íny folyása, íny rothadása, száj megveszése stb. A felsorolt megnevezések azt is bizonyítják, hogy gyakran nem tudták pontosan megállapítani a betegség típusát, ezért gyakran csak a tüneteket írták le, illetve leírást adtak az elváltozásról. A bizonytalanság megmutatkozik abban is, hogy többféle betegséget is neveztek hasonlóképpen, s egy-egy betegségnek is lehetett többféle neve is, például: íz, száj kiomlása, száj rothadása stb.

Nyelvészeti szempontból érdekesek a betegség keletkezését, kifejlődését és meggyógyulását kifejező szavak is: [az embert] elüti a kórság, elüti a nyavalya, kirontja a nyavalya, elhagyja a betegség; [az emberre] reája fut, ráhatalmaz [a nyavalya]; [egy testrész: a fog, íny, száj] dagad, gyullad, hasogattatik vagy háborgattatik, kihull, kiromol, kivész, megasz stb.

2.6. Ha tömören jellemezni szeretnénk a népi foggyógyítást, akkor azt mondhatjuk, hogy évszázados, sőt évezredes hagyományok, tapasztalatok határozták meg az alkalmazott szerek, gyógy módok kiválasztását. A kezelések többnyire a tünetek, panaszok, fájdalom elmulasztására, megszüntetésére irányultak. Gyulladáscsökkentő, fájdalomcsillapító anyagokat is használtak a szájüregben, néha fogat húztak, szöveteket vágtak fel, kiölték az ideget (vagy a férget). Az elszíneződött fogakat fehéríteni próbálták, a szájbüzt megszüntetni vagy elnyomni más kellemesebb illatú anyaggal, az ingó fogakat megszilárdítani stb.

A fogak speciális anatómiai helyzetéből és felépítéséből adódóan azonban bizonyos – ma már természetesnek számító – beavatkozások elvégzésére évezredek óta keresztül nem voltak képesek a gyógyítók. Gondolok itt például a fogak gyökérkezelésére, aminek hiányában minden beteg, elhalt, gangrénás, gyulladt fog tulajdonképpen fertőző forrásként, gócként maradt a szervezetben, magában hordozva egy újabb akut gyulladás fellobbanásának vagy a fertőző ágensek szétszóródásának veszélyét.

A szuvas fogak ellátása sem lehetett tökéletes, hiszen a mai gyakorlat szerint a felpuhult, fertőzött fogszövetek eltávolítása után „jól záró” tömést kell készíteni. Itt-ott olvashatunk például az odvas fogak ónnal történő kiöntéséről, de ha ezt nem előzte meg az üreg „kitakarítása”, a szuvasodás továbbterjedésével és hosszabb távon a fog elhalásával, pulpitisszel lehetett számolni.

Összegzőképpen azt mondhatjuk, hogy **az elképzelések és a gyógymódok között voltak helytállók, ma is elfogadhatók és helytelenek, hatástalanok, sőt károsak is.**

A fog- és szájbetegségek feltételezett okai közül helytálló volt például az, hogy a fogaknak árt a savanyú, édes, nagyon hideg és forró ételek fogyasztása, a mértéktelen táplálkozás, a fogtisztítás hiánya, valamint a fog zománcának a megsértése; vagy például, hogy a szájbetegségek oka valóban lehet tisztátalan ételek fogyasztása, más poharának használata stb. Helytelen elképzelés volt ugyanakkor a rossz nedvek felszaporodásának vagy a fogfőregnek tulajdonítani a fogak és a szájüreg betegségeit – mégis ezek a téves tanok határozták meg évszázadokon keresztül a foggyógyítás kóroktanát.

Természetesen az alkalmazott gyógyító szerek (elsősorban növények) közül számtalan alkalmas volt fájdalomcsillapításra, a gyulladás csökkentésére, a kórokozók elpusztítására (még, ha ez nem is volt tudatos célkitűzés), idegölésre, a fogeltávolítás megkönnyítésére stb. Helyes volt a foghúzás utáni vérzés tamponra (régén gyapotra vagy ruhára) harapással történő megszüntetése is. A fogak kiégetése is általában meghozta az elvárt eredményt. Hasznos volt például a dagadt arc párolása, dunsztolása a gyulladások beolvadásának elősegítésére (pus bonum et laudabile). Erre a célra sűrű, „meleg” anyagokat használtak, így kerülhetett sokszor sor székletek, állati zsírok alkalmazására. Az emberi, állati váladékokat tartalmazó gyógyszerek alkalmazása ma már nem helyeselhető, az elképzelésnek mégis volt racionális magja. Nyilvánvaló hogy nyúl agyvelejét vagy kakastaréj vérének sem helyeznénk napjainkban fogzás nehézségeivel küzdő kisgyermek ínyére, függetlenül a szer hatásos vagy hatástalan voltától.

A gennyes, már beolvadt, gyulladásokat gyakran felvágták, ahogy ma is teszik. Nem volt helyes gyakorlat foghúzás után a száj öblögetése, ez ugyanis nem szünteti, hanem fokozza a vérzést, valamint az újszülött nyelvfékének durva felszaggatása sem.

Természetesen voltak hatástalan, sőt kimondottan káros, veszélyes eljárások és gyógyszerek is. Ilyen volt például a fájós fog tömjénnel, vitriollal, beléndekkel stb. való kezelése, ilyenkor ezeknek az anyagoknak a szövetroncsoló hatását használták fel a fogeltávolítás megkönnyítése érdekében, de sokszor károsodhattak a környező fogak és szövetek is. Mérgek, bódító anyagok is használatban voltak (pl.: beléndek), amelyek bizonyos esetekben nyilván a szervezet általános állapotára is hatással lehettek.

A népi (fog)gyógyító eljárások és gyógyszerek számos tekintetben segítették, megalapozták a modern orvostudomány fejlődését. Ugyanakkor sajnálattal azt is meg kell állapítanunk, hogy a régi gyógyító tudás jelentős része elveszett vagy legalábbis nem hozzáférhető a mai kor embere számára.

3. A TÉZISEKBEN IDÉZETT SZERZŐK

- Cowen, David L., Helfand, William H. 1990. *Die Geschichte der Pharmazie in Kunst und Kultur*. Köln, DuMont Verlag.
- Dr. Forrai Judit 2005. *Fejezetek a fogorvoslás és eszközeinek történetéből*. Dental Press Hungary, Budapest.
- Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Szeged. József Attila Tudományegyetem.
- Hoffmann–Axthelm, W. 1973. *Die Geschichte der Zahnheilkunde*. Buch- und Zeitschriften-Verlag, Berlin.
- Hoppál Mihály 1990. Népi gyógyítás. In: *Magyar Néprajz VII*, 693–724. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Huszár György 1965. *A magyar fogászat története*. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár kiadványa. Budapest.
- Kuna Ágnes 2008. Az instrukció funkcionális pragmatikai vizsgálata a 17. századi orvosi receptekben. In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – Grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 332–342.
- Oláh Andor 1956. Népi orvoslás, orvostörténet, orvostudomány. *Orvostörténeti Közlemények* 3. 84–105.
- Oláh Andor 1986. „Újhold, új király!” *A magyar népi orvoslás életrajza*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Oravecz Pál 1958. A fogorvoslás rövid története. *Orvostörténeti Közlemények* 10–11. 44–81, 376–389.
- Péter Mihály 2006. *Az erdélyi fogorvoslás történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Ring, Malvin E. 1997. *Geschichte der Zahnmedizin*. Könnemann Verlagsgesellschaft, Köln.
- Schott Heinz 1993. *A medicina krónikája*. Officina Nova, Budapest.

4. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMÁJÁHOZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓK

A témában megjelent tanulmányok (tanulmánykötetben és folyóiratban)

1. Keszler B., Kaán M.: A fogak elnevezésének alakulása a magyarban. *Magyar Orvosi Nyelv* I. [2003]: 9–26.
2. Keszler B., ifj. Kaán M.: Adalékok a magyar anatómiai szaknyelv kialakulásához. *Magyar Orvosi Nyelv* II. [2004]: 11–24.
3. Kaán M., Keszler B.: Íz, ízvíz. *Magyar Orvosi Nyelv* IV. [2006]: 60–63.
4. Kaán M., Keszler B.: Péter Mihály az erdélyi fogorvoslás történetéből című munkája, a fogorvosi szaknyelv és a népi foggyógyítás. *Magyar Nyelvőr* 132 [2008]: 119–126.
5. Kaán M.: A magyar népi foggyógyítás története. 1. rész – A népi foggyógyítás történetének forrásai – A fog- és szájüregi betegségek okairól alkotott népi elképzelések. *Magyar Fogorv.* 17 [2008]: 308–312.
6. Kaán M.: A magyar népi foggyógyítás története. 2. rész – A fogfájás gyógyítása. *Magyar Fogorv.* 18 [2009]: 46–49.
7. Kaán M.: A magyar népi foggyógyítás története. 3. rész – Foghúzás, szájsebészeti beavatkozások. *Magyar Fogorv.* 18 [2009]: 154–158.
8. Kaán M.: A magyar népi foggyógyítás története 4. rész – Az íny és a szájüreg lágyrészeinek gyógyítása. *Magyar Fogorv.* 18 [2009]: 210–211.

9. Kaán M.: A magyar népi foggyógyítás története. 5. rész – Gyermekek szájüregi, fogászati panaszainak kezelése az ethnomedicinában. *Magyar Fogorv.* 18 [2009]: 260–262.
10. Kaán M.: A magyar népi foggyógyítás története. 6. rész – Népi gyógymódok az esztétikus, egészséges, jó illatú száj érdekében. *Magyar Fogorv.* 18 [2009]: 314–315.
11. Keszler B., Kaán M.: A 16-17. századi receptek nyelvi képe. In: Bárdosi V. (szerk.): *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010. 135–146.
12. Keszler B., Kaán M.: Az íny és a szájüreg betegségeinek megnevezése a régi magyar orvosi recepteknek In: Bárdosi V. , Kiss G. (szerk.): *Szótárak, szólások, nevek vonzásában*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010. 103–112.

Elfogadott közlemény

- Kaán M: Mágikus szakrális elemek a magyar népi foggyógyításban. *Orvostörténeti Közlemények*, 2012.
- Kaán M: A fog- és szájbetegségek gyógyítása állati (emberi) testrészekből nyert orvosságokkal, valamint állati és emberi testnedvekkel, *Kaleidoscope*, megjelenés várható időpontja: 2012.

Tudományos könyvek

- Fábián Pál és Magasi Péter (főszerk.): *Orvosi helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. Előszerkesztő.

A témában tartott előadások

1. Kaán M: *Gyermekek fogainak gyógyítása a XVI-XVIII. századi Magyarországon*. Magyar Gyermekfogászati és Fogszabályozási Társaság XIX. Vándorgyűlése 2008. október, Pécs.
2. Keszler B., Kaán Miklós: *A 16-17. századi orvosi receptek nyelvi képe*. Elhangzott a Magyar Filológiai Társaság tudományos konferenciáján 2009. június 24-én.
3. Kaán M: *Mágikus elemek a magyar népi foggyógyításban*. A Magyar Orvostörténelmi Társaság Népi Orvoslás Szakosztálya és a Népi Természetismereti Szakcsoport közös rendezvénye 2012. február 16.

5. TOVÁBBI PUBLIKÁCIÓK

Közlemények

1. Dénes J., Dénes Zs., ifj. Kaán M.: Az impactált bölcsességfogak preventív eltávolításának indikációi. *Fogorv Szle.* 86 [1993]: 227–230.
2. Ifj. Kaán M.: Elasztikus gyűrűt felhelyező műszer (gyűrűműszer). *Fogorv Szle.* 87 [1994]: 41–44.
3. Ifj. Kaán M.: A féloldali helyteremtő extractio az ortodontiában. *Fogorv Szle.* 87 [1994]: 337–343.
4. Dénes Zs., Fábián G., ifj. Kaán M.: Az első maradó molaris elvesztésének következményei *Fogorv Szle.* 89 [1996]: 325–331.
5. Ifj. Kaán M., Fejérdy P., Kaán M., Barna Zs., Dénes Zs.: „Corega Junior” kivehető-fogszabályozókészülék-tisztító tabletta hatásának klinikai vizsgálata *Fogorv Szle.* 90 [1997]: 259–265.

6. Dénes Zs., Fábián G., ifj. Kaán M., Fejérdy P.: A felnőttkori preprotetikai- ortodontiai kezelések klinikai szempontjai. *Fogorv Szle.* 91 [1998]: 117–125.
7. Dénes Zs., Razouk G., ifj. Kaán M.: A fogretencióról és annak ortodonciai kezeléséről egy sajátos eset kapcsán. *Fogorv Szle.* 92 [1999]: 345–350.
8. Gábris K., Csiki P., Hárs A., Dénes Zs., ifj. Kaán M.: A bölcsességfogak szerepe a fogszabályozásban. *Magyar Fogorv. Különszám Prof. Dénes József emlékére* 8 [1999]: 281–283.
9. Ifj. Kaán M., Kemper R.: A különböző szakterületek együttműködésének lehetőségei a foghiányok kezelése során *Fogorv Szle.* 93 [2000]: 374–378.
10. Gábris K., Tarján I., Fábián G., ifj. Kaán M., Szakály T., Orosz M.: A maradó számfeletti fogak előfordulási gyakorisága és kezelésük lehetőségei. *Fogorv Szle.* 94 [2001]: 53–57.
11. Rózsa N., Fábián G., Szádeczky B., ifj. Kaán M., Gábris K., Tarján I.: Retineált felső maradó szemfogak előfordulási gyakorisága és a kezelés lehetőségei 11-18 éves orthodontiai betegeken. *Fogorv Szle.* 96 [2003]: 65–69.
12. Ifj. Kaán M.: Érvek és ellenérvek a frontfoghiányok orthodontiai úton történő zárásával kapcsolatban (Irodalmi áttekintés). *Fogorv Szle.* 103 [2010]: 83–88.
13. Ifj. Kaán M., Madléna M.: Retenció és recidiva az ortodonciában (Irodalmi áttekintés). *Fogorv Szle.* 104 [2011]: 139–146.

Elfogadott közlemény

14. Madléna M, Bánóczy J, Götz G, Márton S, Kaán M jr, Nagy G: Effects of amine and stannous fluorides on plaque accumulation and gingival health in orthodontic patients treated with fixed appliances: a pilot study. *Oral Health and Dental Management in the Black Sea Countries*

Tudományos könyvfejezetek

1. Dénes J., Kaán M.: Rögzített készülékek. (13. fejezet.) In: *Gyermekefogászat, fogszabályozás* (szerk: Dénes J., Gábris K., Hidasi Gy., Tarján I.), Semmelweis Kiadó, Budapest, 2004. 252–272.
2. Dénes J., Kaán M.: Az Angle II. osztályú anomáliák kezelése. (17. fejezet.) In: *Gyermekefogászat, fogszabályozás* (szerk: Dénes J., Gábris K., Hidasi Gy., Tarján I.), Semmelweis Kiadó, Budapest, 2004. 296–302.
3. Dénes J., Kaán M.: Foghiánnyal együtt előforduló anomáliák komplex kezelése. (19. fejezet.) In: *Gyermekefogászat, fogszabályozás* (szerk: Dénes J., Gábris K., Hidasi Gy., Tarján I.), Semmelweis Kiadó, Budapest, 2004. 311–321.

Tudományos előadások

1. Domokos Gy, Tihanyi I, ifj. Kaán M: A frontfogak fiatalkori elvesztésének komplex kezelése. Az MFE Közép-magyarországi Szekciójának Tudományos Ülése. Budapest. 1991. október.
2. Ifj. Kaán M, Szilágyi Zs: A féloldali helyteremtő extractio az orthodontiában. II. Orthodontus Találkozó, Balatonlelle. 1993. május 14–16.
3. Dénes Zs, Fábián G, ifj. Kaán M: Az első maradó molárisok elvesztésének következményei. MFE Gyermekfogászati és Fogszabályozási Szekciójának XV. ülése Siófok. 1996. október 25–27.
4. Ifj. Kaán M: Klinikai tapasztalatok az ún. esztétikus bracketek alkalmazásával. III. Orthodontus Találkozó, Balatonlelle. 1997. április 25–27.

5. Ifj. Kaán M: Klinikai tapasztalatok esztétikus bracketek alkalmazásával. Magyar Gyermekfogászati és Fogszabályozási Társaság Tudományos ülése, Nyíregyháza. 1997. szeptember 26–27.
6. Dénes Zs, Fábián G, ifj. Kaán M: Preprotetikai orthodontiai kezelések jelentősége A Magyar Fogorvosok Egyesülete XII. Fogpótlástani Vándorgyűlése, Szeged. 1997. október 23–26.
7. Ifj. Kaán M: Hibalehetőségek a fogszabályozó kezelések során L & L Dental 1998. szeptember
8. Ifj. Kaán M, Kemper R.: Fogszabályozó, protetikus és szájsebész együttműködésének lehetőségei a foghiányok kezelésében. Magyar Fogorvosok XV. Árkövy Kongresszusa, Budapest, 1998. augusztus 25–29.
9. Ifj. Kaán M: Foghiányok és fogszabályozás. 6. Dentál Weekend, Keszthely. 2002. február 28. – március 3.
10. Ifj. Kaán M: Prevalance of orthodontic anomalies combined with missing teeth and the applied treatment methods. (A foghiányokkal társuló orthodontiai rendellenességek gyakorisága és ezek kezelési lehetőségei.) FD I Annual World Dental Congress – Árkövy Kongresszus, Bécs. 2002. október 1–5.
11. Ifj. Kaán M: Foghiánnyal kombinált orthodontiai esetek terápiás lehetőségei. Dentál World, Budapest, 2005. november 10-12.
12. Ifj. Kaán M: Gyermekfogászati beavatkozások orthodontiai vonatkozásai. Dentál World, Budapest, 2006. október 27.
13. Ifj. Kaán M: Angle II. osztályú rendellenességek kezelési lehetőségei. Dentál World, Budapest, 2007. október 27.
14. Ifj. Kaán M: Van-e létjogosultsága a foghiányok orthodontiai úton történő zárásának? Korszerű prevenciók ismeretek gyakorló fogorvosok számára, Budapest, 2008. 09. 27. A Magyar Gyermekfogászati és Fogszabályozási Társaság XX. Vándorgyűlése, Szeged 2009. október.
16. Ifj. Kaán Miklós: Foghiányok és fogszabályozás. A fogorvostudomány aktuális kérdései, Budapest, SOTE 2010. 02. 11.